

УДК 343.13(470+571)

Фрідріх Християн Шрьодер, проф., д-р. юрид. наук, зав. каф.

Регенсбурзький університет,
кафедра кримінального права і кримінального процесу юридичного факультету,
м. Регенсбург, 93040, ФРН;
а також науковий керівник Мюнхенського інституту східного права

НОВИЙ РОСІЙСЬКИЙ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС — ПРОРИВ ДО СПРАВЕДЛИВОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ?

01. 07. 2002 р. набрав чинності новий КПК Російської Федерації. Стаття подає огляд змін, які сталися кримінально-процесуальному праву Росії в ході цієї реформи і аналізує їх з точки зору додержання прав людини в кримінальному судочинстві.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінально-процесуальне право Росії, порівняльне правознавство

1. Вступ

1.1. Постановка проблеми та її актуальність. 22. 11. 2001/05. 12. 2001 російський парламент прийняв новий Кримінально-процесуальний кодекс. 01. 07. 2002 він набрав чинності. Газета “New York Times” назвала новий КПК “однією з найдраматичніших реформ, які протягнув президент Путін” [25, А1]. Ми знаємо, що Україна часто керується російським досвідом законотворчості. Тому варто проаналізувати позитивні і негативні сторони нового російського КПК.

1.2. Зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Статтю написано в рамках державної науково-дослідницької теми “Внутрішньодержавна і міжнародна охорона особи й економіки засобами кримінально-правового спрямування”, яка розробляється кафедрою кримінального права, кримінального процесу і криміналістики економіко-правового факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

1.3. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. З цього питання в 2002 було опубліковано низку статей російськими вченими: Бож'євим, Головком, Колоколовим, Лопаткіним, Лотиш, Мішиним, Петрухіним, Плетньовим [5-14].

1.4. Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Новий КПК Росії досліджувався лише російськими вченими з точки зору російської практики. Ця стаття подає погляд іноземного спеціаліста з порівняльного правознавства, — погляд з точки зору європейських уявлень про справедливий судовий розгляд, втілених в Європейській конвенції з прав людини.

1.5. Мета статті (постановка завдання): дослідити коментарі зарубіжних і вітчизняних спостерігачів щодо нового російського КПК для їх врахування під час напрацювань кримінально-процесуального законодавства України.

2. Загальна характеристика нового КПК РФ

Новий російський КПК — як, до речі, і новий КК 1996 р. [2] — справляє враження наукової праці, підручника. Він не соромиться нагадувати, що встановлена в ньому процедура розгляду кримінальних справ є обов'язковою до виконання судами, органами прокуратури, органами попереднього слідства і дізнання, а також іншими учасниками процесу (ч. 2 ст. 1 КПК РФ).

У главі II КПК російський законодавець виклав так звані “принципи”

кримінального процесу. Їх обсяг — 14 “принципів”! — здається трохи завищеним. Всього лише сім принципів відтворюють права людини. Хоча, це, можливо, пояснюється тим, що російські суди неохоче сприймають посилання безпосередньо на конституційні права людини.

Так званняй “Принцип законності в кримінальному процесі” (ст. 7 КПК РФ) є не простою тавтологією, а заборобою керуватися в кримінальному процесі федеральним законом, який суперечить Кримінально-процесуальному кодексу. Таким чином, принцип кодифікації має пріоритет перед принципом “наступний закон має більшу юридичну силу, ніж попередній” [пор. 9, Ст. 6, Прим. 1].

Ч. 3 ст. 7 КПК РФ — очевидно, за зразком США — забороняє приймати до уваги будь-які докази, якщо вони одержані з порушенням КПК (пор. також ст. 75). При спростуванні заяви про порушення КПК тягар доказовості несе прокурор (ч. 4 ст. 235 КПК РФ).

В II розділі наведено перелік і визначення так званих “учасників процесу”, які поділяються на суд, осіб, що виступають “на стороні звинувачення”, “на стороні захисту” та “інших” (свідки, експерти, перекладачі і поняті). При цьому наводяться детальні переліки їх повноважень, які потім ще раз повторюються в розділах, що регулюють процедуру розслідування і розгляду справи. Така законодавча техніка може здатися німецькому читачеві аж занадто запасливою і створює ризик помилок, проте робить КПК доступним для непрофесіоналів і запобігає тому, що якась норма залишиться непоміченою.

Курйозом російського КПК є додаток з 123 бланками процесуальних документів, які є невід'ємною частиною КПК і тому є обов'язковими до застосування. Враховуючи, що через економічну слабкість Росії суди часто не мають коштів навіть на поштові марки, забезпечення цими бланками здається навряд чи реальним [7, 60]. Крім того, в цих бланках було незабаром виявлено помилки: в одному з перших законів про внесення змін та доповнень до КПК довелося виправляти 18 бланків [3, 2027; 4, 3015]. Які правові наслідки тягне незастосування цих бланків, залишається неясним [7, 60].

3. Основи перебігу кримінального процесу

За загальним правилом, кримінальні справи порушуються з власної ініціативи правоохоронного органу (ст. 21 КПК РФ). Непорушення кримінальних справ щодо малозначних діянь (ч. 2 ст. 14 КК РФ), на відміну від німецького права (§ 153 b КПК ФРН), здійснюється шляхом посилення не лише на матеріальне право, а на окрему кримінально-процесуальну норму (ст. 25, 26 КПК РФ) [5, 89-91; 5, 102].

Судовий розгляд справи врегульовано, починаючи з ст. 240 КПК РФ. Вирок може ґрунтуватися лише на тих доказах, які були пред'явлені в ході судового розгляду (ч. 2 ст. 301 КПК РФ в старій ред., ч. 3 ст. 240 діючого КПК РФ). Показання, які були отримані в ході дізнання, можуть бути оголошені в судовому засіданні, за винятком випадків, коли вони були одержані незаконно або за відсутності захисника (ст. 276 КПК РФ). Критики побоюються, що російські допитувачі, відомі своїми крутими методами ведення допиту, відтепер будуть примушувати звинувачених повторювати свої показання в присутності захисника. Саме з цього приводу ч. 4 ст. 92 КПК РФ було доповнено реченнями 2-4. Їх зміст полягає в тому, що на прохання звинуваченого йому повинно бути надане принаймні двогодинне побачення з його захисником [4]. Оголошення показань свідків і демонстрація відеозаписів в судовому засіданні допускається лише “за згодою сторін” (ст. 281 КПК РФ).

У разі неявки “когось з учасників процесу” суд має право (на свій розсуд) відкласти справу або провести судові засідання без осіб, що не з’явилися (ст. 272 КПК РФ). Межі цієї широкої свободи судового розсуду встановлює, ймовірно, частина 4 ст. 247, за якою проведення судового розгляду за відсутності

обвинуваченого допускається лише у справах про незначні злочини і злочини середньої тяжкості.

За тяжкі злочини на прохання обвинуваченого можливий розгляд справи судом присяжних у складі 12 осіб (п. 2 ч. 2 ст. 30 КПК РФ). Суд присяжних було запроваджено в Росії за зразком Франції в ході ліберальної судової реформи 1864 р. [22, 95-97]. Проте присяжні вирішують лише питання про вину обвинуваченого, виносячи рішення простою більшістю голосів (ч. 1 ст. 343 КПК ФРН).

Заслуговує на увагу наскрізний принцип непогіршення становища обвинуваченого: прокурор може змінювати обвинувальний висновок слідчого лише на користь обвинуваченого (ч. 2 ст. 221, ч. 2 ст. 226 КПК РФ), суд не має права погіршувати “становище обвинуваченого” в ході зміни обвинувачення (ч. 2 ст. 252 КПК РФ). Ці норми, які містилися й у старому КПК (щоправда, не в такій радикальній формі), призводять до дивовижної залежності суду від представників “сторони обвинувачення” і до несподівано високої відповідальності дізнавача і слідчого. Останні підстраховують себе шляхом “звинувачення з запасом”, тобто висувають звинувачення в більш тяжких злочинах і за більшою кількістю статей, ніж це було б доречно. Такий стиль роботи російського слідства називають “характерним національним явищем” [8, 4-5].

Цікаво, що новий КПК зберіг типовий для соціалістичного кримінального процесу інститут окремих ухвал, якими суд звертає увагу організацій і службових осіб на криміногенні обставини, на порушення прав громадян, на інші правопорушення під час кримінального переслідування і вимагає їх усунення (ч. 4 ст. 29 КПК).

4. Право на захист

Право на участь захисника російські громадяни мають не на всіх стадіях процесу, а лише з моменту так званого “притягнення як обвинуваченого” або з моменту обрання запобіжного заходу (ст. 49 КПК РФ). Ще в 1999 р. 30% усіх кримінальних справ у Росії було розглянуто за першою інстанцією без участі захисника [11, 104-106]. В новому КПК формулювання “захисник допускається до участі у справі” було замінено словами “захисник бере участь у справі” і знаходиться тепер у ст. 53 КПК РФ. Захисник не має загального права ознайомлення з матеріалами справи, а лише право на ознайомлення з протоколами слідчих дій і з документами, які слідчий орган зобов’язаний пред’явити обвинуваченому (п. 6 ч. 1 ст. 53 КПК РФ). Повноцінне право на ознайомлення з матеріалами справи обвинувачений і захисник одержують лише після закінчення слідства (ст. 217 КПК РФ).

Право обвинуваченого на мовчання хоча й передбачено, але “сховано” у переліку його прав як “учасника процесу” (ст. 46, 47 КПК РФ). Слова обвинуваченого, висловлені за відсутності захисника, забороняється брати до уваги, якщо вони не будуть підтверджені в ході судового розгляду (п. 1 ч. 2 ст. 75 КПК РФ).

5. Принцип змагальності

Радянський кримінальний процес визнавав принцип змагальності. Але проф. Чельцов зауважував, що змагальність у радянському кримінальному процесі принципово відрізняється від однойменного принципу в “буржуазному” праві [20, 118-119]. Фактично принцип змагальності зводився в Росії до поділу функцій обвинувачення і захисту та визнання права на захист [18, 78].

У 1992 р. принцип змагальності було закріплено в ініційованій президентом Єльциним “Концепції судової реформи в Російській Федерації [1, 84-85] і в ч. 3 ст. 123 Конституції РФ 1993 р. [19, Ст. 123, Прим. 3]. Ці реформи намагалися реалізувати передбачене статтею 6 Європейської конвенції про права людини право на справедливий судовий розгляд, яке включає в себе принцип “рівного

озброєння” сторін і обопільного права на подання доказів [21, Art. 6., Rn 83-85, Rn 100].

Новиною є обов’язкова участь прокурора або уповноваженого ним слідчого в судовому розгляді (ч. 2 ст. 246, п. 6 ст. 5 КПК РФ). Дотепер прокурори часто не брали участі в судовому розгляді. Але це не полегшувало становища обвинуваченого, як здається на перший погляд, а навпаки, значно погіршувало його. Оскільки прокуратура не була зобов’язана доводити наведене в обвинувальному висновку, суд виходив з його безспірності і вимушено брав на себе функції обвинувачення [13, 21].

Немає ясності щодо права сторін на подання доказів. Так, ст. 219 КПК встановлює, що додаткові слідчі дії провадяться лише “у разі задоволення клопотання” обвинуваченого або захисника і що відхилення клопотання оформлюється постановою, яка може бути оскаржена. Але закон мовчить про підстави відхилення таких клопотань. У коментарі НДІ при Генеральній прокуратурі РФ зазначається з цього приводу, що клопотання про залучення нових доказів слід задовольняти, якщо вони “мають значення для справи”, або якщо “необхідно” з’ясувати обставини справи [9, Ст. 219, Прим. 1, 4]. Право суду відхиляти клопотання про залучення доказів закон нічим не обмежує (ч. 2 ст. 271 КПК РФ). Не можуть бути відхилені лише показання свідків, які з’явилися в судові засідання (ч. 4 ст. 271 КПК РФ). Слабкість цієї норми очевидна: свідки, які з’явилися з власної ініціативи або на прохання захисника, можуть бути не допущені в приміщення російського суду охороною або видворені з залу судового засідання суддею як “сторонні особи” [23, 447-449; 24, 59-61].

Окрім загальних форм кримінального процесу існують його спрощені форми. Так, розділ X передбачає радикально спрощену процедуру судового розгляду справ про злочини, за які передбачено покарання менш ніж 5 років позбавлення волі. Трирічний строк позбавлення волі, який є передумовою застосування спрощеної процедури, законодавець в останню хвилину змінив на п’ятирічний. Ймовірно, ця процедура є запозиченням американського “plea bargaining”. Вона може застосовуватися лише за умови визнання обвинуваченим своєї вини і згоди інших учасників процесу. Ця процедура здається нам вкрай небезпечною, — адже прийняте в її рамках рішення навіть не підлягає оскарженню (ст. 317 КПК РФ)!

6. Запобіжні заходи

Взяття під варту може бути призначено лише суддею (ст. 107-108 КПК РФ). Запобіжне затримання може тривати 48 годин (ч. 2 ст. 92 КПК РФ). Але з метою вирішення питання про взяття під варту строк затримання може бути подовжений суддею до 72 годин (п. 3 ч. 6 ст. 108 КПК РФ), — що несумісне з вимогою “негайної” перевірки законності затримання суддею (ч. 3 ст. 5 Європейської конвенції про права людини).

Необхідність рішення судді на взяття під варту розглядається в ФРН як “превентивний захист прав підозрюваного”, а російські правоохоронні органи бачать його дещо інакше і скаржаться на це як на “втручання” суду в діяльність слідчих органів [6, 90-92]. Незважаючи на невідворотну залежність російських судів від прокуратури, в період дії зазначеної норми число взятих під варту скоротилося в Москві в 6 (!) разів, в Краснодарі, однак, залишилося незмінним [16, 2; 17, 1; 17, 3]. В цілому по Росії число взятих під варту зменшилося з 200739 до 137000 осіб [15, 2].

7. Висновки. Низка норм нового КПК РФ істотно покращує становище обвинуваченого. Одночасно не можна не помітити сильного впливу американського кримінального процесу.

Але ці реформи викликають певний сумнів: російський КПК й до реформи 2001 р. містив численні норми, спрямовані на захист обвинуваченого, але на практиці вони грубо порушувалися [23, 447-449; 24, 59-61].

8. Перспективи подальших розвідок. Деякі з реформованих норм здаються навіть надто радикальними. Прикладом є загальна заборона прийняття до уваги доказів, одержаних з порушеннями КПК. Російські автори вважають, що це загальне правило потребує обмежень [14, 48-50; 10, 35-36; 12, 99]. Реалістичність цієї норми і її критики повинна бути перевірена практикою.

Література

1. Концепция судебной реформы в Российской Федерации. — 1992.
2. *Strafgesetzbuch der Russischen Foederation. Deutsche Uebersetzung von F. — C. Schroeder und T. Bednarz.* — 1998.
3. Закон о внесении изменений и дополнений в Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 29. 05. 2002 //Собрание законодательства Российской Федерации. — 2002. — N. 22. — Ст. 2027.
4. Закон о внесении изменений и дополнений в Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 27. 06. 2002 //Собрание законодательства Российской Федерации. — 2002. — N. 30. — Ст. 3015.
5. Божьев В. Т. Доклад на научной конференции //Государство и право. — 2002. — N 9. — С. 89-102.
6. Бойков. Доклад на научной конференции //Государство и право. — 2002. — N. 9. — С. 90-92.
7. Головкин Л. В. Новый УПК Российской Федерации в контексте сравнительного анализа уголовно-процессуального права //Государство и право. — 2002. — N 5. — С. 60.
8. Колоколов Н. УПК: нужно уметь его применять //Юридический вестник. — 2002. — N. 13. — С. 4-5.
9. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации в редакции Федерального закона от 29 мая 2002 года / Под. ред. А. Я. Сухарева. — М., 2002.
10. Лопаткин. Д. Недопустимые источники доказательств //Законность. — 2002. — N 9. — С. 35-36.
11. Лотыш Т. А. Проблемы обеспечения принципа состязательности в уголовном процессе //Государство и право. — 2002. — N 6. — С. 104-106.
12. Мишин Г. К. Доклад на научной конференции //Государство и право. — 2002. — N 9. — С. 99.
13. Петрухин. Основопологающие начала реформы уголовного процесса в России // Государство и право. — 2002. — N 5. — С. 21.
14. Плетнев. В. Проблемы собирания доказательств по новому УПК //Российская юстиция. — 2002. — N. 9. — С. 48-50.
15. Российская газета. — 2002. — 02. 10. 2002. — С. 2.
16. Российская газета. — 2002. — 10. 07. 2002. — С. 2.
17. Российская газета. — 2002. — 23. 07. 2002. — С. 1, 3.
18. Строгович М. С. Уголовный процесс. — 1940.
19. Топорнин, Батулин, Орехов. Конституция Российской Федерации. Комментарий. — 1994.
20. *Der Sowietische Strafprozess.* — 2. Aufl. — 1951. — Deutsche Uebersetzung 1958.
21. Frowein, Peukert. *Europaeische Menschenrechtskonvention. EMRK-Kommentar.* — 2. Aufl. — 1996.
22. Baberowski J. *Autokratie und Justiz. Zum Verhaeltnis von Rechtsstaatlichkeit und Ruekstaendigkeit im ausgehenden Zarenreich 1964-1914.* — 1996.
23. Pomorski. S. *Justice in Siberia: a case study of a lower criminal court in the city if Krasnoyarsk* //Communist and Post-Communist Studies. — Bun. 34(2001 p.) — С. 447-449.

24. Schroeder F. — C. *Fabrizierte Anklagen in Russland //Jahrbuch fuer Ostrecht.* — T. 43 (2002 p.) — C. 59-61.
25. *The New York Times International.* — 2002. — 01. 07. 2002. — C. A1.

Фридрих Христиан Шрёдер, проф., д-р юрид. наук, зав. каф.

Регенсбургский университет, г. Регенсбург, 93040, ФРГ

НОВЫЙ РОССИЙСКИЙ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ КОДЕКС — ПРОРЫВ К СПРАВЕДЛИВОМУ УГОЛОВНОМУ ПРОЦЕССУ?

РЕЗЮМЕ

Ряд норм нового УПК РФ существенно улучшает положение обвиняемого (взятие под стражу только по решению судьи, запрет принятия к рассмотрению доказательств, добытых с нарушением УПК и др.). Но эти реформы вызывают некоторое недоверие, поскольку российский УПК и ранее содержал множество норм, направленных на защиту интересов обвиняемого, а на практике они грубо нарушались.

Ключевые слова: уголовный процесс, уголовно-процессуальное право России, сравнительное правоведение